

**RENEZANSOWE KAFLE Z TARCZOWNIKAMI
Z WYSPY TUMSKIEJ W POZNANIU**

RENAISSANCE STOVE TILES WITH AN IMAGE OF A SHIELD-BEARER
FROM OSTRÓW TUMSKI, POZNAŃ

Olga Antowska-Gorączniak

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Poland
olgaag@amu.edu.pl

Magdalena Poklewska-Koziół

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Poland
magda.poklewska@op.pl

Magdalena Sprenger

Muzeum Archeologiczne
ul. Wodna 27, 61-781 Poznań, Poland
magdalenarek@interia.pl

ABSTRACT. The paper presents an assemblage of Renaissance stove tiles with an image of the so-called shield-bearer, excavated at Ostrów Tumski, Poznań. The coats of arms pictured on panels represent noble houses of Poznań and Wielkopolska. The attempt has been made to refer them to particular persons dwelling on the cathedral island, where the tiles were used in the construction of ceramic stoves.

Piec, będący przede wszystkim urządzeniem grzewczym, stwarzał ponadto możliwość wykorzystania powierzchni płytek licowych kafli jako przestrzeni o walorach czysto ozdobnych, jak również – przekazującej głębszy sens. Treści przedstawione na kafkach stanowiły mogły odwołanie do idei, które bliskie były właścicielowi pieca czy – szerzej – grupie społecznej, z której się wywodził. Na kafkach, zwłaszcza gotyckich, chętnie ukazywano między innymi herby – zarówno o charakterze ogólnopolskim, jak i ziemskie, kapitulne oraz rodowe. Uważa się, że tak zdobiony piec, stawiany zwykle w reprezentacyjnym pomieszczeniu, podkreślał

pozycję społeczną, szlachecki rodowód, koligacje rodzinne, aspiracje bądź poglądy polityczne mieszkańców¹.

Powstawanie pieców z kaflami heraldycznymi wiąże się z przemianami, jakie zaszły w Polsce w XV wieku, przede wszystkim zaś z okresem wojny trzynastoletniej, kiedy to nastąpił „kres wojskowości średniowiecznej”. W tym czasie doszło do wytworzenia się warstwy osiadłej szlachty – ziemiaństwa². Tematyka heraldyczna wykorzystywana była jako wątek zdobniczy także w renesansie. Herby umieszczano bezpośrednio na licu kafla lub na tarczy. Od początku wieku XVI tarczę herbową często łączono z tzw. tarczownikiem, czyli postacią, która ją podtrzymywała. We wczesnym renesansie uosabiał go zwykle skrzydlaty anioł, zastąpiony w 2. połowie wieku XVI wyobrażeniem młodego mężczyzny bądź niewiasty. Znaleźniska kafla o tematyce heraldycznej pochodzą przede wszystkim z badań zamków i dworów zlokalizowanych w następujących miejscowościach: Ujazd, Gniezno, Jankowo Dolne, Jarocin, Raciążek (Kujawy), Bolesławiec, Rogoźno (pod Łodzią), Oporowo, Sieraków, Wawel, Warszawa, Poznań, Lipowiec, Czersk, Wenecja k. Żnina³; czasami, jak w Gnieźnie, związane były z budynkami kurii⁴. Wszystkie odkryte dotąd zespoły tego typu kafla datowane są na XV–XVI wiek. W ich skład wchodzi także kafle z przedstawieniami religijnymi, rodzajowymi lub zdobione motywami geometrycznymi⁵. Kafle z tarczownikami stanowiły elementy narożników skrzyń pieca, fryzów lub zwieńczeń całej konstrukcji⁶. Postać tarczownika mogła dodawać prezentowanemu herbowi splendoru, wzmacniając swą formą reprezentacyjność pieca.

W trakcie badań prowadzonych na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w roku 1946, w latach 1953–1954 oraz w ostatnim okresie (od roku 2006) pozyskano osiem kafla bądź ich charakterystycznych ułamków z postacią podtrzymującą tarczę herbową (ryc. 1). Występują one pojedynczo (kat. 1, 2, 5) lub w niewielkiej od siebie odległości (kat. 4, 6, 7, 8). Dla okazji z herbem Korzbok (kat. 3) nie udało się ustalić miejsca pozyskania. Wszystkie znaleźniska ujawniono w północnej – katedralnej części wyspy; brak ich na Zagórze. Z pewnością były one elementami pieców w budynkach należących do znamienitszych dostojników duchownych.

Nie można się zgodzić ze stwierdzeniem M. Dąbrowskiej dotyczącym kafla z herbem Łódzia, że pochodził on z „zamku biskupiego w Poznaniu”⁷. Obok siedziby biskupów poznańskich wymienić należy inne budynki, w których najprawdo-

¹ Por. m.in. Żemigala 1986; Grygiel 1989; 2001; Janiak 2003; Kajzer 2007; Garas 2010.

² Kajzer 2007, 29.

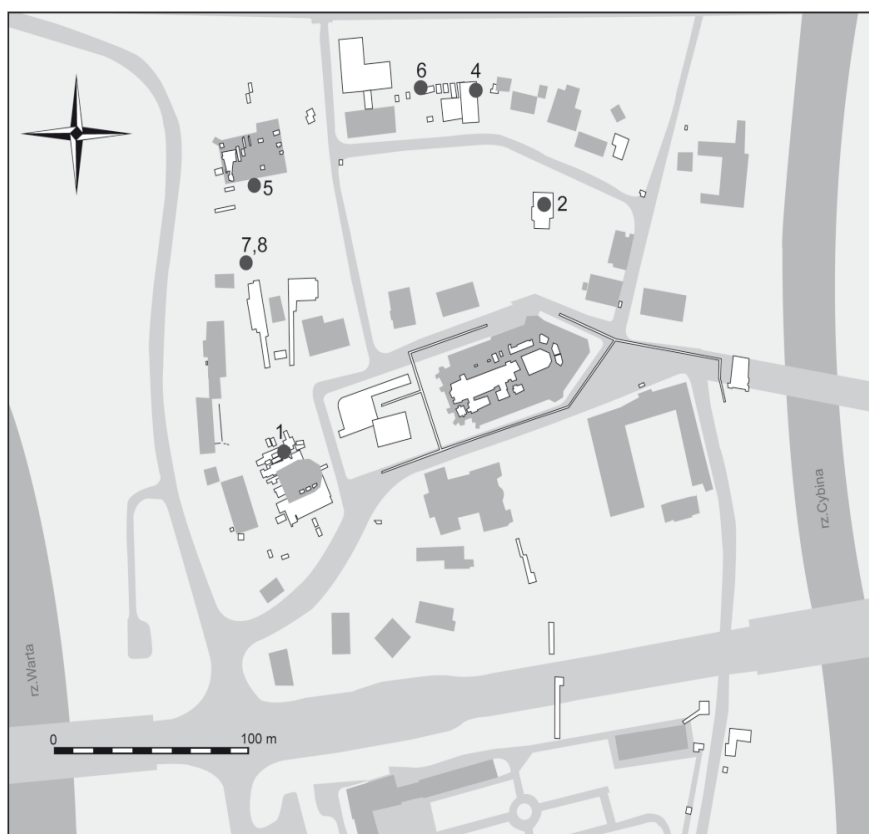
³ Dąbrowska 1987, 89; Kajzer 2007, 23.

⁴ Kajzer 2007, 27.

⁵ Grygiel 1989, 6.

⁶ Dąbrowska 1987, 129–130, 133 – tutaj także przytoczone kafle z tarczownikami z terenu ziem polskich. *Kafle* 1993 – opisy różnych kafla z tarczownikami, prezentowanych na tejże ekspozycji.

⁷ Dąbrowska 1987, il. 28, 1.

Ryc. 1. Lokalizacja kafli z tarczownikami z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu:

1 – herb Odrowąż/ Ogończyk; 2 – herb Łódzia; 4 – herb Godziemba; 5 – herb Gdańska; 6 – herb Nałęcz; 7, 8 – fragmenty tarczowników. Rys. O. Antowska-Gorączniak

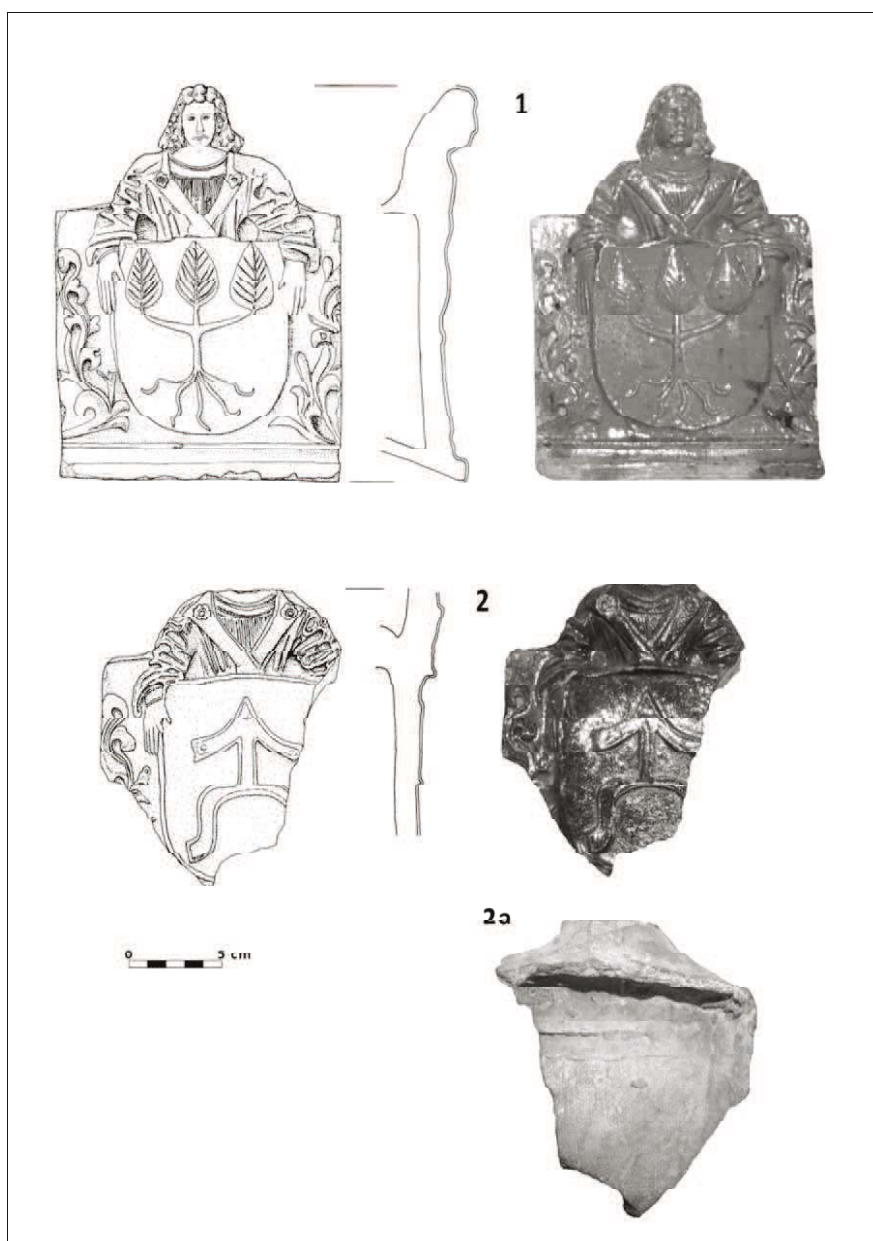
Fig. 1. Location of stove tiles with an image of a shield-bearer from Ostrów Tumski, Poznań:

1 – Odrowąż/Ogończyk coat of arms; 2 – Łódzia coat of arms; 4 – Godziemba coat of arms; 5 – the Gdańsk crest; 6 – Nałęcz coat of arms; 7, 8 – fragments of shield-bearers. Drawing by O. Antowska-Gorączniak

podobniej korzystano z pieców zdobionych na szczycie kafłami z tarczownikami, m.in.: XVI-wieczną Psalterię, Akademię Lubrańskiego oraz liczne kanonie.

Omawiane w niniejszym artykule fragmenty kafli zarejestrowane zostały w warstwach silnie przemieszanych z młodszym materiałem ruchomym, który datuje te warstwy od XVIII do XX wieku. W materiale pozyskanym z poziomów stratygraficznych odpowiadających kafłom herbowym nie stwierdzono innych ułamków renesansowych kafli lub wystąpiły one w niewielkiej ilości, co nie pozwala na przeprowadzenie rekonstrukcji brył pieców.

Kafle z tarczownikami pochodzące z Wyspy Tumskiej zachowane są w różnym stopniu. Cztery kompletne egzemplarze zawierają przedstawienia herbów:

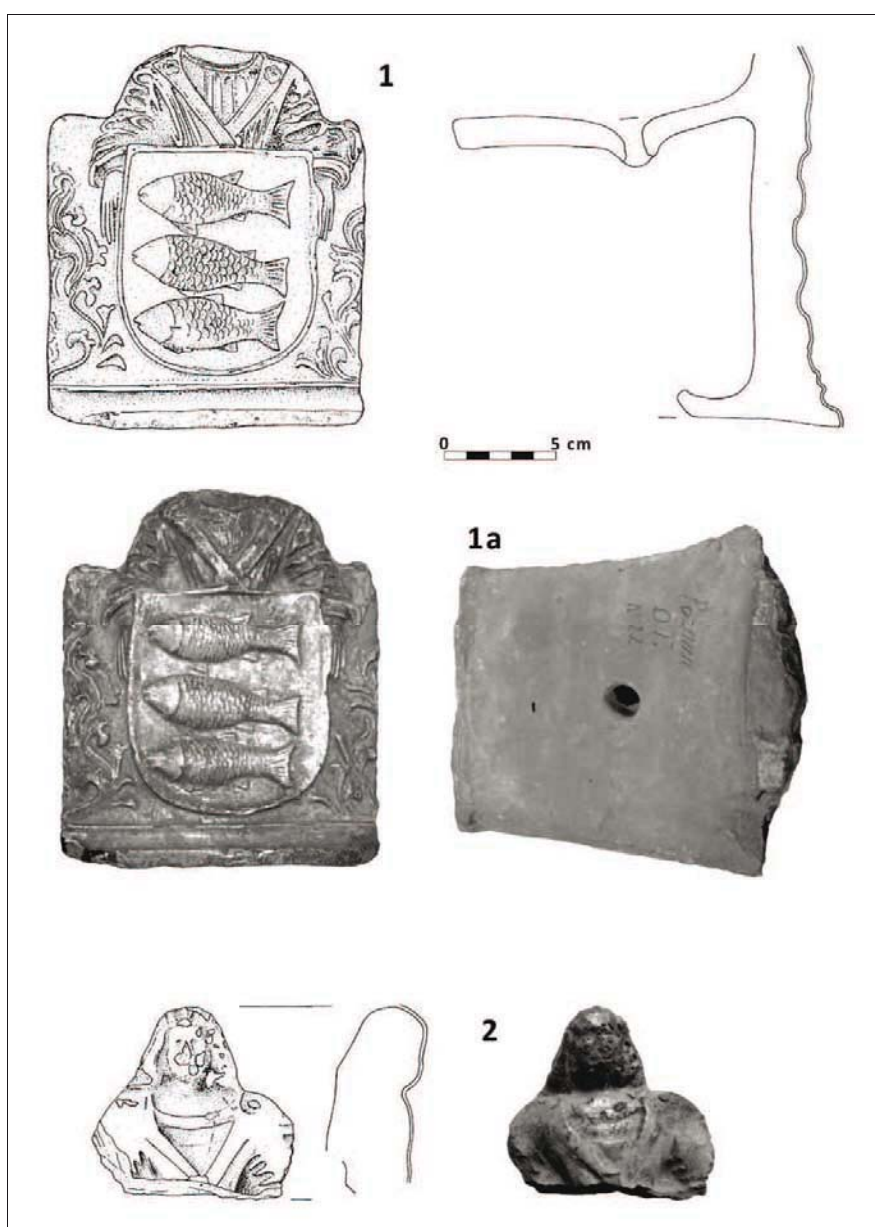

Ryc. 2. Kafle z tarczownikami z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu:

1 – kafel z herbem Godziemba; 2 – kafel z herbem Odrowąż/Ogończyk; 2a – odcisk płóciennej tkaniny od spodu kafla. Rys. fot. (1) O. Antowska-Gorączniak, fot. (2, 2a) M. Poklewska-Kozieł

Fig. 2. Stove tiles with an image of a shield-bearer from Ostrów Tumski, Poznań:

1 – tile with the Godziemba coat of arms; 2 – tile with the Odrowąż/Ogończyk coat of arms; 2a – imprint of linen cloth on the backside of the tile. Drawing by O. Antowska-Gorączniak (1), photo M. Poklewska-Kozieł (2, 2a)

Ryc. 3. Kafle z tarczownikami z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu:

1 – kafel z herbem Korzbok; 1a – otwór w boku kafa; 2 – kafel z fragmentem tarczownika.
Rys. i fot. O. Antowska-Gorączniak (2), fot. M. Poklewska-Kozieł (1a)

Fig. 3. Stove tiles with an image of a shield-bearer from Ostrow Tumski, Poznań:

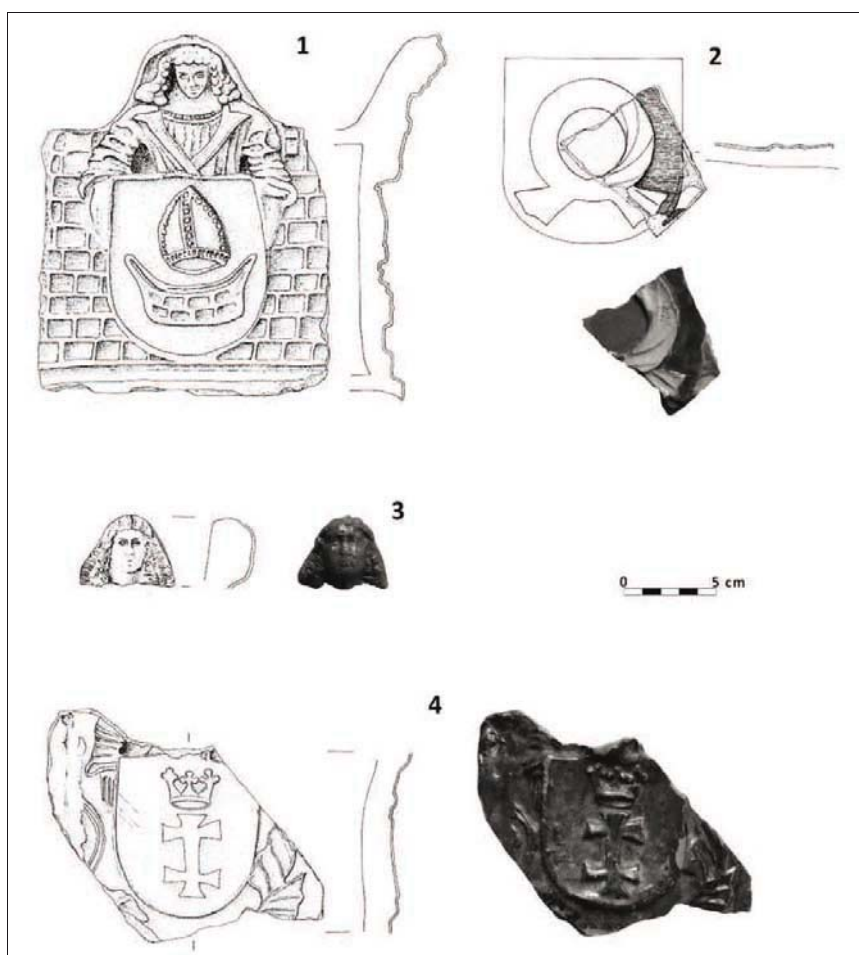
1 – tile with the Korzbok coat of arms of; 1a – a hole in the side of the tile; 2 – tile with a fragment of a shield-bearer. Drawing and photo by O. Antowska-Gorączniak (2), photo M. Poklewska-Kozieł (1a)

Odrowąż/Ogończyk (ryc. 2: 2), Łódzia (ryc. 4: 1), Korzbok (ryc. 3: 1) i Godziemba (ryc. 2: 1); fragmenty pozostałych mieszczą wyobrażenia herbów: miasta Gdańska (ryc. 4: 4), Nałęcz (ryc. 4: 2) oraz głowy (ryc. 4: 3) i tułowia tarczownika (ryc. 3: 2). Zaliczyć je można do kafli wieńczących środkowych, według systematyki M. Dąbrowskiej⁸, składających się z dwóch zasadniczych części: dolnej, którą jest kafel wypełniający z licem prostokątnym zbliżonym do kwadratu, oraz z wystającego ponad krawędź kafla tułowia tarczownika, tworzącego właściwe zwieńczenie pieca w formie attyki. Dół lica zdobiono profilowaną listwą. Wszystkie egzemplarze zostały wykonane z gliny żelazistej, schudzonej domieszką drobno- i średnioziarnistego piasku (obserwacja makroskopowa). W trzech przypadkach w miejscu połączenia na styk (pod kątem ok. 90°) lica z komorą roztarto dodatkowy pasek gliny. Na kaflu z herbem Godziemba wykonano to niestarannie, drugi taki zabieg odnotowano na fragmencie z tułowiem tarczownika, a trzeci na okazie z herbem Korzbok. Komora tego ostatniego zachowała się prawie w całości (145 mm głębokości); ścianki jednakowej wysokości wykonano z taśm gliny, obtoczono i uformowano kwadratowy otwór, lekko pogrubiając jego prostą krawędź. Dwa egzemplarze (z herbem Korzbok i Godziemba) mają otwory przebite w połowie wysokości komory, służące do łączenia kafli ze sobą w bryle pieca (za pomocą klamer lub drutu – ryc. 3: 1a). Wykonano je palcem i prawdopodobnie jakimś narzędziem o przekroju czworokątnym. Zachowana prawie w całości komora okazu z herbem Korzbok ma cztery otwory, po jednym w każdej ze ścianek. Na kaflach z herbem Godziemba i Odrowąż/Ogończyk została odcisnięta, używana na etapie formowania, tkanina o płóciennym splocie (ryc. 2: 2a). Z kolei na fragmencie głowy tarczownika i ułamku z herbem Gdańska widoczne są ślady zagładzania i wykańczania górnej części kafla przy użyciu jakiegoś narzędzia, prawdopodobnie noża (?). Także na komorze kafla z herbem Korzbok widać liczne ślady palców wytwórcy i zagładzania. Niektóre egzemplarze zostały wykonane starannie (zwłaszcza z herbami Godziemba, Korzbok i Odrowąż/Ogończyk), relief jest wyraźny, odbity dokładnie (na tylnej stronie kafla z herbem Godziemba widnieją odciski palców garniarza, powstałe podczas wciskania płata gliny w matrycę); na innych nie widać rysów twarzy i detali postaci oraz herbu. Jeden z kafli (tułów tarczownika) jest zdecydowanie masywniejszy od pozostałych, a w partii twarzy postaci widoczne są odpryski gliny przyklejone do wyrobu już pokrytego szkliwem.

W trakcie wypału w atmosferze utleniającej kafle przybrały barwę cegląstą. Sam proces przebiegł raczej prawidłowo, o czym świadczą jednobarwne przełamany większości egzemplarzy, aczkolwiek przełam fragmentu kafla z herbem Gdańska jest zaciemniony w części środkowej, co może sugerować niedostateczne wypalenie⁹. Z kolei zaciemnienie od strony wnętrza komory, zaobserwowane na ułamku

⁸ Dąbrowska 1987, 70.

⁹ Dąbrowska 1987, 198.

Ryc. 4. Kafle z tarczownikami z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu:

1 – kafel z herbem Łódzia; 2 – kafel z herbem Nałęcz; 3 – kafel z głową tarczownika; 4 – kafel z herbem Gdańska. Rys. i fot. O. Antowska-Gorączniak

Fig. 4. Stove tiles with an image of a shield-bearer from Ostrów Tumski, Poznań:

1 – tile with the Łódzia coat of arms of; 2 – tile with the Nałęcz coat of arms of; 3 – tile with the head of a shield-bearer; 4 – tile with the Gdańsk crest. Drawing and photo by O. Antowska-Gorączniak

z tułowiem tarczownika, należy raczej traktować jako wynik działania temperatury podczas użytkowania pieca. Na czterech egzemplarzach widoczne są okopcenia, świadczące o tym, iż rzeczywiście były częścią używanego pieca. Siedem kafli pokryto polewami jednobarwnymi, zarówno kryjącymi, jak i nie, w następujących kolorach: brązowym, zielonym, żółtym i miodowym. Ułamek egzemplarza z herbem Nałęcz zdobi wielobarwne, kryjące szkliwo: na białym i fioletowym polu zielona wić roślinna, niebieska tarcza z białym herbem (wnętrze – żółte chusty).

Ryc. 5. Płyty nagrobne i fundacyjne z herbami Ostrowa Tumskiego:

1 – piaskowcowa płyta z ościeży Akademii Lubrańskiego, 2 – spiżowa płyta nagrobna Łukasza I Górki,
 3 – spiżowa płyta nagrobna Bernarda Lubrańskiego, 4 – piaskowcowa płyta nagrobna Wawrzyńca Kierskiego.
 Fot. D. Sprenger

W centralnej części kafli z Ostrowa Tumskiego wyobrażono tarcze herbowe, dołem zakończone półkoliście. Widnieją na nich następujące herby: Odrowąż/Ogończyk, Łódzia zwieńczony mitrą biskupią, Korzbok, Godziemba, Nałęcz i herb miasta Gdańska. Tarcze herbowe trzymane są przez postać młodego mężczyzny w renesansowym stroju. Młodzieniec ma długie włosy układające się w pukle. Jego ubiór stanowi marszczona koszula z owalnym dekoltem, widoczna w wycięciu szaty wierzchniej, z szerokimi rękawami i wyłogami ozdobionymi u góry rozetką (na kafle z herbem Odrowąż/Ogończyk, Korzbok, Godziemba). Po obu stronach tarczy znajduje się stylizowana wić roślinna z liśćmi (obok herbu Odrowąż/Ogończyk, Korzbok, Godziemba i miasta Gdańska). Jedynie w przypadku kafli z herbem Łódzia całe tło, na którym ukazana została tarcza, wypełnia relief przypominający murywaną ścianę, prawdopodobnie zwieńczoną blankami (mur miejski?). Wszystkie egzemplarze są jednolite stylistycznie, różnią się jedynie starannością wykonania.

Na podstawie tak fragmentarycznych znalezisk, które odkryto w różnych częściach Ostrowa Tumskiego, nie możemy stwierdzić, czy analizowane ułamki kafli pochodzą z jednego pieca. Niemożliwe jest także ustalenie, w którym z budynków stojących na wyspie katedralnej w 2. połowie XVI wieku piec (piece) się znajdował. Nic nie wiadomo również o wyglądzie bryły takiego pieca, dysponujemy bowiem zaledwie jednym z kilku niezbędnych do rekonstrukcji typem kafli.

Kafle identyczne z analizowanymi znajdowane były na terenie Poznania już od końca XIX wieku. Po raz pierwszy kilka egzemplarzy z tarczownikami, znajdujących się w zbiorach Muzeum Wielkopolskiego, opisał w latach międzywojennych M. Gumowski¹⁰. Pochodzenie sześciu z nich jest nieznane, siódmy (z herbem Poronia) wykopano przy dawnym młynie na Bogdancie w roku 1890. Były to okazy z wyobrażonym na tarczy ukoronowanym orłem polskim (2 egz., nieszkliwiony i żółty)¹¹, ze wspomnianym wyżej herbem Poronia (także 2 egz., jasnozielony i brązowy)¹² i Korzbok (2 egz., nieszkliwiony i jasnozielony)¹³ oraz z monogramem AS na tarczy (bez glazury)¹⁴. Tarczownik – młodzieniec jest tu określony jako anioł, tarczy herbowej towarzyszą liściaste gałązki. Spośród powyższych kafli tylko jeden z orłem¹⁵ jest nieco inaczej stylizowany. Analogiczne, wielobarwnie szkliwione wyroby zidentyfikowano także w zbiorze kafli z badań na stanowisku przy ulicy

¹⁰ Gumowski 1928, 22–26.

¹¹ Gumowski 1928, tabl. X: 25, 26.

¹² Gumowski 1928, tabl. X: 27, 28.

¹³ Gumowski 1928, tabl. XI: 29, 30.

¹⁴ Gumowski 1928, tabl. XI: 31.

¹⁵ Gumowski 1928, tabl. X: 25.

Fig. 5. Tombstones and foundation stones with coats of arms Ostrów Tumski:

- 1 – sandstone from the door jamb of the Lubrański Academy, 2 – gunmetal tombstone of Łukasz I Górka, 3 – gunmetal tombstone of Bernard Lubrański, 4 – sandstone tombstone of Wawrzyniec Kierski.

Photo D. Sprenger

Garbary 75/77, w obrębie osady św. Gotarda; wystąpił tu m.in. herb Łodzi zwieńczony mitrą biskupią¹⁶. Autorka zalicza je do grupy kafli wczesnorennesansowych, wykazujących jeszcze gotyckie cechy dekoracji (liściaste gałązki). W roku 1993 przy ulicy Św. Wojciech zlokalizowano pozostałości z funkcjonujących tu warsztatów garncarskich, m.in. kafle, a wśród nich egzemplarze wieńczące z tarczownikami i herbami, m.in. Zaremba (bez polewy), Leszczyc (zielony) i miasta Gdańska (bez polewy). Ten zespół kafli datowany jest na 2. ćwierć XVI wieku, na co wskazuje stylistyka ornamentu roślinnego¹⁷. Najprawdopodobniej właśnie tutaj mogły zostać wykonane także kafle znalezione na Ostrowie Tumskim. Identyczne egzemplarze z tarczownikami pochodzą również z badań w poznańskim pałacu Górków¹⁸, a pojedynczy, zachowany prawie w całości wielobarwnie szkliwiony okaz z tarczownikiem znaleziono podczas badań w Żernikach (gm. Kórnik, pow. poznański)¹⁹.

Warto w tym miejscu poświęcić kilka słów symbolice herbowej i odniesieniu konkretnych herbów do znaczących postaci, w omawianym okresie związanych z Poznaniem i Wielkopolską. Pierwszy z kafli z herbem Odrowąż/Ogończyk przedstawia strzałę dekorowaną wąsami. Inną odmianą tego herbu jest strzała z tkaniną nasączoną materiałem palnym. W obu wypadkach figura ta symbolizuje gotowość do boju i spotykana jest w heraldyce czeskiej, śląskiej, morawskiej i polskiej²⁰. Najstarszy zachowany wizerunek herbu znamy ze słynnego średniowiecznego herbarza z ostatniej ćwierci XIV wieku, *Wapenboek Gelrege*, gdzie w czerwonym polu tarczy widnieje srebrny półpięściąg, na którym umieszczono srebrną strzałę. Trudno jednoznacznie orzec, czy na omawianym kafli znajduje się przedstawienie herbu rodowego Odrowążów, czy też Ogończyków (czerwona tarcza, srebrne godło). Oba są niezwykle do siebie podobne i bardzo trudno je odróżnić, nawet jeśli zachowały się w całości wraz z klejnotami²¹.

Wśród osób posługujących się herbem Ogończyk, a związanych z Wielkopolską, wymienić można Mikołaja z Kutna (†1493), od roku 1466 wojewodę rawskiego²², od 1491 zaś – starostę wielkopolskiego²³. Natomiast herb Odrowąż wiąże się m.in. z osobą Jana ze Sprowy (†1464), od roku 1455 arcybiskupa gnieźnieńskiego²⁴. Mając na uwadze, iż miejscem znalezienia analizowanych kafli jest wyspa katedralna – własność biskupów poznańskich – należy zakładać, że większość wyobrażonych na nich herbów wiąże się z duchowieństwem oraz powiązanymi z nim rodami.

¹⁶ Piątkiewicz-Dereniowa 1977, 195–196, ryc. 4: a.

¹⁷ Łaszkiewicz 1993, 44–45, nr kat. 149–152; Wawrzyniak 2003, 194–196, ryc. 8: 1, 2.

¹⁸ Skuratowicz 2008, 50–51.

¹⁹ Pawlak 2007, 166, tabl. 99, fot. 41.

²⁰ Dudziński 1997, 127.

²¹ Łojko 1985, 42.

²² Łojko 1985, 42.

²³ Szymański 1993, 204–205.

²⁴ Szymański 1993, 202; Strzyżewski 1993, 271.

Kolejnym herbem stwierdzonym w omawianych zbiorze kafli jest Łódź – statek symbolizujący twarde, walczący z przeciwnościami charakter²⁵. Najstarszy zachowany wizerunek herbu Łodzia zawiera pieczęć z roku 1315, którą posłużył się syn Mikołaja z Gostynia, wojewody kaliskiego, Wojciech z Krosna²⁶. Herb Łodzia składa się ze złotej łodzi umieszczonej w czerwonym polu²⁷. W odróżnieniu od podobnego herbu Korab, przedstawianego w tych samych barwach, w tym wypadku łódź nie ma wieży²⁸. Przypuszczalnie fragment kafła z herbem Łodzia, zwieńczony mitrą biskupią, można łączyć z osobą Andrzeja z Bnina (†1479) – od roku 1439 biskupa poznańskiego (wcześniej kanonika). Do jego osiągnięć należało między innymi wzniesienie okazałego zamku w Krobi, kościoła kolegiackiego Świętej Marii, kurii biskupiej w Poznaniu, kościołów w Dolsku, Krobi, Kozłowie i Bninie²⁹. Herbem Łodzia był również kolejny biskup poznański, Uriel Górka (†1498), wcześniejszy prepozyt gnieźnieński i poznański, od 21 marca 1478 roku administrator biskupstwa poznańskiego, a od 27 maja 1479 – biskup³⁰. Trzecią osobą, którą należy wziąć pod uwagę, jest Piotr Tomicki (†1535), także z rodu Łodzia, biskup przemyski i podkanclerzy koronny, po śmierci Jana Lubrańskiego zaś – biskup poznański³¹. Inne osobistości pieczętujące się herbem Łodzia to m.in.: Łukasz I Górka (†1475), trzykrotny starosta generalny wielkopolski, wojewoda poznański w latach 1441–1475, Łukasz III Górka (†1573), wojewoda poznański w latach 1565–1573, czy Piotr z Bnina (†1461), biskup kujawski, brat biskupa poznańskiego Andrzeja Bnińskiego³². Z naszych rozważań wykluczyć należy Łukasza III Górkę, który był innowiercą (husytą, a potem luteraninem); po jego śmierci kapituła nie wyraziła zgody na jego pochówek w rodzinnym grobowcu katedry poznańskiej³³. Kafel z herbem Łodzia, bez mitry, znaleziono również podczas badań późnośredniowiecznej murowanej wieży mieszkalnej w Jarocinie³⁴.

Następny herb, Korcbok, w *Wapenboek Gelrego* wyobrażony został jako trzy srebrne ryby, tutaj z głowami zwróconymi w prawo, umieszczone poziomo jedna nad drugą w czerwonej tarczy nakrytej hełmem ze srebrnym wysokim kwefem kobiecym, upiękaszonym wiankiem z czerwonych kwiatów i zakończonym czerwonym pióropuszem. Podobne przedstawienie spotykamy w herbarzu *Bershamar* z pierwszej połowy XV wieku. Pierwszy opis pieczęci z herbem, należącym do

²⁵ Dudziński 1997, 97.

²⁶ Łojko 1985, 39.

²⁷ Szymański 1993, 186–187.

²⁸ Szymański 1993, 154–155.

²⁹ Wiesiołowski 2004, 34–36, 120–123.

³⁰ Wiesiołowski 2004, 36–37, 123–124.

³¹ Wiesiołowski 2004, 39–42, 126–129.

³² Gumowski 1928, 19; Wiesiołowski 2004, 35, 190, 191, 208.

³³ Dworzaczek 1981.

³⁴ Grygiel 1989, 9, ryc. 13.

Piotra Korcboka, pochodzi z roku 1432 – w klejnocie widnieją trzy ryby, jak na tarczy. Na innej pieczęci, z roku 1534, należącej do Piotra, podkomorzego poznańskiego, klejnot nie występuje³⁵. Herbem Korcbok posługiwały się liczne rody wielkopolskie, takie jak: Korzbokowie, Łąccy, Niesiołowscy, Rybieńscy, Strykowski, Tuchołkowie i Zawadzcy. W roku 1508 w dokumentach wymieniony został kanonik poznański Jan Kamieniecki herbu Korzbog³⁶.

Herb Godziemba został dokładnie opisany przez Jana Długosza w *Klejnotach*. Przedstawiał on w czerwonym polu sosnę (godziembę) o trzech rosochach, w naturalnych barwach. Czerwone pole ukazują rysunki w herbarzach *Bergshammars* i *Toison d'Or* (herbarz Złotego Runa z 1. połowy XV wieku). W pierwszym godziemba ma 5 korzeni, w drugim 3³⁷. Tytułował się nim m.in. biskup poznański (1414 lub 1415–1426) Andrzej Łaskarz Gosławicki, przedtem dziekan krakowski³⁸. Najznamienitszą postacią herbu Godziemba był Jan Lubrański (†1520) – biskup poznański od roku 1499, wielki fundator i budowniczy na Ostrowie Tumskim. Za jego rządów wykonano przebudowę obejścia kościoła katedralnego, otoczono murem kurie kanoników oraz budynki wikariuszy. Katedrę w wielu miejscach odbudowano i ozdobiono miedzianymi płytami oraz kosztownościami, a także wyposażono w sprzęty do sprawowania nabożeństw. Lubrański pozyskał od króla Zygmunta I Starego przywilej fundacyjny gimnazjum dla studentów (Akademia Lubrańskiego), a także wzniósł świątynię św. Stanisława połączoną z hospicjum św. Gertrudy (dziś mieści się tam kolegium jezuickie). W mieście Kazimierzu dla upamiętnienia św. Jana, jednego z pięciu braci męczenników polskich, ufundował kościół i klasztor Bernardynów. Ponadto odnowił i wyposażył w sprzęty wiele kościołów swojej diecezji³⁹. Kafel z herbem Godziemba znaleziono również podczas badań późnośredniowiecznej murowanej wieży mieszkalnej w Jarocinie⁴⁰.

Na herbach Nałęcz widnieje więc ze słomy lub chusta uformowana na kształt wieńca, stanowiąca symbol więzi, związku oraz ochrony; chusta zarzucona przez pannę jako wyraz zaręczyn chroniła skazańca od śmierci. W zapiskach średniowiecznych nazywana jest pomłością, czyli powroślem słomianym do wiązania snopów. Niektórzy autorzy łączą ją z symboliką weselną⁴¹. W *Klejnotach* Długosza widnieje taki wizerunek: w polu czerwonym pomłość biała ułożona w krag. Na innych wyobrażeniach tego herbu chusta jest srebrna. W herbarzu *Bergshammars* odnajdujemy dwa rysunki herbu Nałęcz: odmianę niewiązaną (starszą) oraz wiązaną (młodsza). Odmiana niewiązana charakteryzuje się rozplecionymi końcami po-

³⁵ Łojko 1985, 36; Szymański 1993, 157–158.

³⁶ Gumowski 1928, 24–25.

³⁷ Łojko 1985, 33; Szymański 1993, 124–126.

³⁸ Wiesiołowski 2004, 118–119.

³⁹ Wiesiołowski 2004, 38, 39, 124–125.

⁴⁰ Grygiel 1989, 9, ryc. 9.

⁴¹ Dudziński 1997, 125.

młości, krzyżującymi się u dołu; wiązana pojawia się w ostatnim ćwierćwieczu XIV wieku⁴². Herbem tym pieczętował się m.in. Mirosław z Brudzewa (†1427), prepozyt gnieźnieński i kanonik poznański, wyznaczony przez papieża Marcina V do objęcia biskupstwa poznańskiego po śmierci Andrzeja Łaskarza. Nie mógł jednak objąć urzędu z powodu sprzeciwu Władysława Jagiełły, który przeforsował wybór na to stanowisko Stanisława Ciołka (1382–1437), kantora krakowskiego i podkanclerzego Królestwa Polskiego. Po dwóch latach sporów, 11 lutego 1427 roku, Mirosław zmarł w Rzymie i został pochowany w Santa Maria del Popolo⁴³.

Kolejną postacią legitymującą się herbem Nałęcz był Andrzej Czarnkowski (†1562) – scholastyk krakowski, a od roku 1553 biskup poznański. Jak podają źródła, z wielkim przepychem przybył do miasta z zamku w Kórniku. Zmarł 9 lipca 1562 roku i został pochowany w katedrze poznańskiej, w kaplicy Korzboków⁴⁴.

Scharakteryzowane powyżej herby rodowe z kafli odkrytych na wyspie katedralnej w Poznaniu pojawiają się również na płytach fundacyjnych oraz renesansowych nagrobkach. Należy tutaj wymienić piaskowcową płytę, usytuowaną w ościeżach wejścia do Akademii Lubrańskiego, zawierającą herb Godziemba z insygniami i nazwiskiem biskupa Jana Lubrańskiego (ryc. 5: 1)⁴⁵. Ten sam herb, podwójnie umieszczony, widnieje na nagrobnej płycie spiżowej Bernarda Lubrańskiego (†1524), kanonika poznańskiego, brata Jana Lubrańskiego (ryc. 5: 3, 3a, 3c)⁴⁶. Obok niego, w narożach, znajdują się trzy inne herby, w tym Odrowąż/Ogończyk (ryc. 5: 3d).

Na kolejnej płycie spiżowej Łukasza I Górki⁴⁷, w górnych rogach, zamieszczono herby Łodzia (ryc. 5: 2a) i Nałęcz (ryc. 5: 2b). Również na płycie biskupa Uriela Górki, powstałej w norymberskiej pracowni Vischerów, odnajdujemy w narożnikach i u dołu postaci podwójny herb Nałęcz i herb Łodzia z biskupią infułą oraz pastorałem⁴⁸. Łodzia pojawia się także – jako jeden z czterech herbów – na nagrobku Wawrzyńca Kierskiego (†1595), kantora poznańskiego (ryc. 5: 4, 4a)⁴⁹.

Taka manifestacja potęgi rodów i ich pozycji poprzez zamieszczanie wizerunków herbów była powszechna w dobie renesansu i mocno zaznaczyła się w kulturze materialnej tamtej epoki.

Oddzielną kategorię prezentuje wizerunek herbu miasta Gdańska w postaci znanej od XIV wieku; wcześniej godłem na gdańskich pieczęciach miejskich był okręt żaglowy typu koga⁵⁰. Na XIV-wiecznym herbie w czerwonym polu umiesz-

⁴² Łojko 1985, 39–40; Szymański 1993, 192–195.

⁴³ Wiesiołowski 2004, 32–33, 119–120.

⁴⁴ Wiesiołowski 2004, 48–49, 134–136.

⁴⁵ Linette, Kurzawa 1983, 80.

⁴⁶ Gałka 2001, 146–148, ryc. 160–164.

⁴⁷ Gałka 2001, 143–146.

⁴⁸ Gałka 2001, 141–146, ryc. 158, 159.

⁴⁹ Linette, Kurzawa 1983, 20.

⁵⁰ Gumowski 1960, 169.

czono dwa białe zakonne krzyże (jeden nad drugim). Nieco później umieszczono nad nimi złotą koronę, nadaną miastu 25 maja 1457 roku przez króla Kazimierza Jagiellończyka w dowód uznania zasług oddanych królowi. Zwykle tarczę herbową podtrzymują dwa lwy, zwrócone do siebie. U podstawy tarczy wije się złota wstęga z łacińską dewizą *Nec temere, nec timide* („Bez strachu, ale z rozwagą”, dosłownie: „Nie zuchwale, nie bojaźliwie”). Po raz pierwszy lwy przy herbie pojawiły się na pieczęci wydanej w roku 1457. Taki wizerunek herbu upowszechnił się i od XV wieku występuje na pieczęciach, monetach i miejskich insygniach. Należy zauważyć, iż na omawianym fragmencie kafla z Ostrowa Tumskiego brak rozdzielenia dwóch krzyży – herb przedstawia złączone w całość krzyże, nad którymi widnieje korona.

Zaprezentowany zbiór renesansowych kafla uzupełnia wiedzę o poznańskich piecach z 2. połowy XVI wieku. Ich analiza przynosi dodatkowe informacje o gustach i modzie ówczesnych mieszkańców Ostrowa Tumskiego. Herby wyobrażone na kaflach były swoistą manifestacją najbardziej dominujących rodów i postaci związanych z Poznaniem oraz Wielkopolską. Bez odpowiedzi pozostaje szereg pytań dotyczących wyglądu i miejsca budowy pieca/pieców, z których pochodzą kafle z tarczownikami. Nie potrafimy również wskazać ich fundatora/fundatorów ani bliżej powiązać omówionych herbów ze znanymi osobistościami. Niemal za pewnik można przyjąć, że piec/piece zwieńczone kaflami z tarczownikami stały w budynku należącym do ówczesnych elit poznańskiego duchowieństwa (świadczy o tym miejsce znalezienia kafla). Spośród wymienionych powyżej postaci potencjalnego inicjatora budowy reprezentacyjnych pieców można upatrywać w biskupie Andrzeju Czarnkowskim, którego rządy przypadły krótko po połowie XVI wieku. O jego skłonnościach do okazywania władzy i zamiłowaniu do zbytku świadczy lakoniczna wzmianka w źródłach, informująca o wielkim przepychu, z jakim przybył do miasta. Piece ze zdobionymi heraldycznie kaflami mogły stanowić element takiej manifestacji, potwierdzać prestiż płynący z pozycji społecznej i majątkowej. Podobieństwo kafla z Ostrowa Tumskiego do egzemplarzy znalezionych na Wzgórzu św. Wojciecha sugeruje wytwarzanie ich przez miejscowych zduńców.

KATALOG

1. Fragment kafla wieńczącego środkowego z herbem Odrowąż/Ogończyk i tarczownikiem

Wymiary zachowanego fragmentu: wys. 141 mm, szer. 130 mm

Polewa: brązowa przezroczysta

Znaleziony w trakcie badań na Ostrowie Tumskim w 1946 r.

Zbiory IAIe PAN w Poznaniu. Nr inw. 10:1946

Prezentowany na wystawie w Muzeum Historii Miasta Poznania

Literatura: Żak 1959, 111, tabl. VII: 1; *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich – katalog wystawy w MPPP w Gnieźnie* 1993, nr kat. 173

2. Fragment kaflę wieńczącego środkowego z herbem Łodzia zwieńczonym mitrą biskupią i tarczownikami

Wymiary zachowanego fragmentu: wys. z tarczownikiem: 19,5 mm, szer. (pełen wymiar): 15,5 mm

Polewa: zielona nieprzezroczysta

Znaleziony w trakcie badań na Ostrowie Tumskim w latach 1953–1954

Zbiory IAiE PAN w Poznaniu. Nr inw. 17/34

Prezentowany na wystawie w Muzeum Historii Miasta Poznania

Literatura: Malinowska 1961, ryc. 61; *Kaflę* 1993, nr kat. 172; Dąbrowska 1987, 133, il. 28: 1

3. Kafel wieńczący środkowy z herbem Korzbok i fragment postaci tarczownika

Wymiary: wys. 140 mm (164 mm z zachowanym fragm. postaci tarczownika), szer. 157 mm

Polewa: żółta nieprzezroczysta

Znaleziony w trakcie badań na Ostrowie Tumskim

Zbiory IAiE PAN w Poznaniu. Nr inw. OT22

Prezentowany na wystawie w Muzeum Historii Miasta Poznania

Literatura: *Kaflę* 1993, nr kat. 171, fot. 28

4. Kafel wieńczący środkowy z herbem Godziemba i tarczownikiem

Wymiary: wys. 138 mm (199 mm z wystającym tarczownikiem), szer. 153 mm

Polewa: miodowa przezroczysta

Znaleziony w trakcie badań na posesji przy ul. Posadzego 5 na Ostrowie Tumskim w 2010 r.

Zbiory Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu. Nr inw. P5/59/10

Niepublikowany.

5. Fragment kaflę z herbem miasta Gdańska i tarczownikiem

Wymiary zachowanego fragmentu: wys. 126 mm, szer. (pełna): 149 mm, gr. 7–13 mm

Polewa: zielona przezroczysta na warstewce pobiałej (bez pobiałej szkliwo przybiera barwę brązową)

Znaleziony podczas badań w Akademii Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w 2006 r.

Zbiory Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu. Nr inw. AL1/108/06

Niepublikowany.

6. Fragment kaflę z herbem Nałęcz

Wymiary zachowanego fragmentu: wys. 78 mm, szer. 79 mm, gr. 7–11 mm

Polewa: wielobarwna nieprzezroczysta – na białym i fioletowym tle zielona wić roślinna, niebieska tarcza z białym herbem (wnętrze herbu żółte)

Znaleziony podczas badań na posesji przy ul. Posadzego 5 na Ostrowie Tumskim w 2010 r.

Zbiory Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu. Nr inw. P5/11/10

Niepublikowany.

7. Fragment kaflę z tułowiem tarczownika

Wymiary zachowanego fragmentu: wys. 80 mm, szer. 91 mm, gr. 33 mm

Polewa: zielono-żółta nieprzezroczysta, kiepskiej jakości

Znaleziony podczas badań na posesji Ostrów Tumski 13 w 2011 r.

Zbiory Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu. Nr inw. OT13/11/11

Niepublikowany.

8. Fragment kaflę z główką tarczownika

Wymiary zachowanego fragmentu: wys. 37 mm, szer. 51 mm, gr. 25 mm

Polewa: miodowa przezroczysta

Znaleziony podczas badań na posesji Ostrów Tumski 13 w 2011 r.
Zbiory Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu. Nr inw. OT13/4/11
Niepublikowany.

BIBLIOGRAFIA

- Dąbrowska M.
1987 *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Dudziński P.
1995 *Alfabet heraldyczny*, Warszawa.
- Dworzaczek W.
1981 Górka [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, red. J. Topolski, A. Gąsiorowski, Warszawa, s. 220–221.
- Gałka W.
2001 *O architekturze i plastyce dawnego Poznania do końca epoki baroku*, Poznań.
- Garas M.
2010 Zespół kafla gotyckich z Ujazdu koło Tomaszowa Mazowieckiego, *Acta Universitatis Lodzensis Folia Archaeologica* 27, s. 179–200.
- Grygiel R.
1989 Późnogotyckie kafle piecowe z Jarocina, *Zapiski Jarocińskie* 17–19, s. 1–20.
2001 Piece kaflowe typu rycerskiego wyrazem programu ideowego rezydencji późnośredniowiecznej i nowożytnej na terenie Wielkopolski [w:] *Rezydencje w średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. E. Opaliński, T. Wiślicz, Warszawa, s. 219–251.
- Gumowski M.
1928 Kafle średniowieczne w Muzeum Wielkopolskim, *Rocznik Muzeum Wielkopolskiego* 3 (1925), s. 123–153.
1960 *Herby miast polskich*, Warszawa.
- Janiak T.
2003 *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno.
- Kafle*
1993 *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich. Katalog wystawy w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno.
- Kajzer L.
2007 Herby na kaflach z zamku w Ujeździe, czyli o zagadnieniu „herbarzy ceramicznych”, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 55/1, Warszawa, s. 21–31.
- Linette E., Kurzawa Z. (red.)
1983 *Katalog zabytków sztuki. Miasto Poznań. Cz. 1. Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, Warszawa.

Łaskiewicz T.

- 1993   Renesansowa garncarnia (kaflarnia) na Wzgórzu św. Wojciecha w Poznaniu [w:] *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich. Katalog wystawy w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno, s. 44–45.

Łojko J.

- 1985   *Średniowieczne herby polskie*, Poznań.

Malinowska M.

- 1961   Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953–1954 [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. III, red. W. Hensel, Wrocław–Warszawa, s. 7–137.

Pawlak E.

- 2007   Kafle [w:] Żerniki, gm. Kórnik, stan. 25. Osadnictwo pradziejowe, wieś średniowieczna i folwark nowożytny, *Archeostrada* t. I. *Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A2 – odcinek wielkopolski*, red. E. Pawlak, P. Pawlak, Poznań, s. 163–168.

Piątkiewicz-Dereniowa M.

- 1977   Materiał kaflowy [w:] *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych*, red. W. Błaszczuk, Warszawa–Poznań, s. 193–205.

Skuratowicz J.

- 2008   *Pałac Górków w Poznaniu*, Poznań.

Strzyżewski C.

- 1993   Kafle gotyckie z ruin dworu w Jankowie Dolnym, gm. Gniezno, woj. poznańskie, stan. 21, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 2, s. 263–273.

Szymański J.

- 1993   *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa.

Wawrzyniak P.

- 2003   Kafle piecowe w zbiorach byłej Pracowni Naukowo-Badawczej PKZ sp. z o.o. w Poznaniu, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 6, s. 189–217.

Wiesiołowski J.

- 2004   *Katalogi biskupów poznańskich* (Kroniki staropolskie), Poznań.

Żak J.

- 1959   Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r. [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. I, red. W. Hensel, Warszawa–Wrocław, s. 81–129.

Żemigała M.

- 1986   Piec „herbowy” z XVI w. na zamku w Bolesławcu nad Prosną, *Mediaevalia Archaeologica. Acta Archaeologica Lodziensia* 31, s. 9–47.

**RENAISSANCE STOVE TILES WITH AN IMAGE
OF A SHIELD-BEARER
FROM OSTRÓW TUMSKI, POZNAŃ**

Summary

Stoves were constructed for the purpose of interior heating. However, tiles used in their construction provided space which might have been used either for purely decorative purposes or as a carrier of important issues – reflecting ideas professed by owners of particular stoves or a social class they belonged to. Ceramic stoves decorated with coats of arms were meant to emphasise the importance and origin of people living in the building. Heraldic ornamentation, popular since the fifteenth century, continued to be in use also in Renaissance decorations. Coats of arms were put directly on a panel or on a shield, held by a winged angel since the beginning of the sixteenth century, and by a young man or woman since the mid-sixteenth century. The stove tiles of the kind have been known from numerous manor houses and palaces, and were used to decorate various parts of a stove – corners of the main box, friezes or tops.

Eight tiles bearing an image of a shield-bearer – whole ones or their indicative fragments – were produced in the course of excavations carried out at Ostrów Tumski, Poznań (1946, 1953–54, 2006 up to now). All found in the northern part of the island, the cathedral area, they had been used in the construction of heaters in buildings owned by ecclesiastical dignitaries (the bishop's seat, Psaltery, Lubrański's Academy, canonries). The tiles were discovered in disturbed layers, dating from the 18th to 20th century. Six of them bear images of the coats of arms: Odrowąż/Ogończyk, Łódzia, Korcbok, Godziemba, Nałęcz, and the crest of the city of Gdańsk. On two of them there are significant fragments of a shield-bearer: the head and the body. They represent the group of middle top tiles, with a rectangular/almost square panel and a body of a shield-bearer protruding over the edge. The tiles, all covered with coloured glazing, differ in terms of carefulness of their manufacturing. In the centre of the panel there is a semi-circular shield with the above mentioned coats of arms, held by a young man wearing Renaissance clothes and surrounded by the arabesque. It seems impossible to decide whether the tiles come from one stove and what it might have been like. Identical tiles had been hitherto found in different parts of Poznań (near the mill in Bogdanka, in the settlement site of St. Gothard, Św. Wojciech Street). The latter seems a possible location of their manufacture, with remnants of pottery workshops discovered there.

The coats of arms pictured on the tiles may be referred to particular noble houses and persons associated with the then Wielkopolska: bishops and members of the local administration – voivodes, and starostas. The people using the Łódzia coat of arms included the bishops of Poznań – Andrzej of Bnin and Uriel Górka, as well as a the voivod of Poznań – Łukasz Górka, and the bishop of Cuiavia (*Kujawy*) Piotr of Bnin. The Korcbok (Korcbok) coat of arms was used by a number of noble houses of Wielkopolska: the Korcbok family, the Łacki family, the Niesiołowski family, the Rybieński family, the Strykowski family, the Tuchołek family and the Zawadzki family, including a canon of Poznań – Jan Kamieniecki. The Godziemba coat of arms belonged to bishop Jan Lubrański, an important founder and constructor of Ostrów Tumski. The Nałęcz coat of arms might have been connected to Mirosław of Brudzew, a provost of Gniezno and a canon of Poznań, or Andrzej Czarnkowski, a bishop of Poznań. The Ogończyk/Odrowąż coat of arms of (not possible to distinguish without a jewel) might be linked to Mikołaj of Kutno, a starost of Wielkopolska (Ogończyk) or Jan of Sprowa, an archbishop of Gniezno (Odrowąż). The listed coats of arms are also present on the foundation and grave slabs at Ostrów Tumski and the Cathedral of Poznań.

Translated by Lucyna Leśniak